

БАЗОВІ ПРИНЦИПИ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТКУ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ РЕКРЕАЦІЙНИХ СИСТЕМ

На основі територіальної організації рекреації і туризму та виділення типів рекреаційних ресурсів визначено базові принципи формування і розвитку територіальних рекреаційних систем та методологічні підходи, які ґрунтуються на закономірностях розміщення продуктивних сил та розвитку регіональної економіки.

На основе территориальной организации рекреации и туризма, а также выделения типов рекреационных ресурсов определены базовые принципы формирования и развития территориальных рекреационных систем и методологические подходы, базирующиеся на закономерностях размещения производительных сил и развития региональной экономики.

On the base of the territorial organization of recreation and tourism and allotment of the types of recreational resources, the basic principles of forming and development of territorial recreation system are defined and methodic approaches, based on the regularity of allocation of productive powers and development of regional economics are determined.

Ключові слова: територіальні рекреаційні системи, рекреаційні ресурси, рекреація і туризм, принципи, методологічні підходи, розміщення продуктивних сил, регіональна економіка.

Формування і розвиток територіальних рекреаційних систем (TRC), на перший погляд, базуються на принципах розміщення продуктивних сил до яких належить свідомо економічна політика, спрямована на дотримання певних закономірностей. Багато зарубіжних та українських вчених так і вважають, що «проблема розвитку і розміщення продуктивних сил пов'язана з вивченням тенденцій та закономірностей формування економіки певної території на основі задіяння всіх видів ресурсів (природних, трудових тощо) і виробничого потенціалу, а також з визначенням економічної ефективності» [1, с.10].

Водночас, враховуючи те, що територіальні рекреаційні системи мають велику кількість взаємопов'язаних елементів, компонентів, підсистем, різні функції, цілі, склад, структуру, а також характеризуються цілісністю, ієрархічністю, цілеспрямованістю, самоорганізацією, своїми взаємозв'язками із зовнішнім середовищем, постає проблема виокремлення, адаптації та ефективного використання принципів та методологічних підходів до формування і розвитку територіальних рекреаційних систем.

Дослідження базових принципів розміщення продуктивних сил та розвитку економіки регіонів, галузей або окремих об'єктів проводились великою кількістю зарубіжних та українських науковців і практиків. Це С.І.Дорогунцов, В.І.Пила, О.С.Чмир, Д.М.Стеченко, О.А.Гарасюк, Т.В.Терещенко, Т.А.Заяць, Ю.І.Пітюренко та інші. Деякі з них зазначають, що такі принципи «являють собою сукупність головних ідей та вихідних положень, що формують першооснову розміщення продуктивних сил, результат наукового пізнання дії закономірностей розміщення окремих об'єктів, галузей, та територіальних господарських комплексів» [2, с.78]. Інша група вчених, таких як Є.П.Качан, М.С.Пушкар, М.О.Ковтонюк, визначають принципи розміщення продуктивних сил як «сформульовані суспільством керівні положення, якими визначаються об'єктивні потреби та умови суспільного

розвитку, котрі воно реалізує в процесі своєї практичної діяльності для досягнення поставленої мети» [3, с.15]. Ще низка науковців, зокрема М.А.Хвесик, Л.М.Горбач, П.П.Пастушенко, під принципами розміщення розуміють «конкретні прояви просторового розвитку виробництва в певний період економічного розвитку країни» [4, с.21].

Про потреби населення в організованих рекреаційних територіях, які б спеціалізувалися на окремих видах рекреаційної діяльності, почали говорити на початку 70-х років ХХ ст. [5, с.43]. Сьогодні рекреаційна діяльність постає як глобальне явище, що має стабільні темпи зростання, тому її вважають одним із найперспективніших напрямів суспільно-економічного розвитку.

Урізноманітнення та розширення рекреаційної діяльності внаслідок розвитку рекреації і туризму як масового явища є головною причиною виділення нових рекреаційних територій та формування ТРС. Основою їх виділення є конкретні ландшафти з індивідуальним набором сприятливих для відпочинку характеристик та природних умов. Оцінка та врахування природних умов і ресурсів сприяють ефективному веденню рекреаційної діяльності в кожній ландшафтній місцевості та правильному виділенню профілю ТРС.

Основа територіальної організації рекреації і туризму – наявність на цій території рекреаційних ресурсів. Виділяють такі їх типи: природні, історико-культурні, соціально-економічні та уфологічні [6, с.221].

Природні умови, з огляду на їх циклічність та періодичність, необхідно розглядати окремо для зимових і літніх видів відпочинку, оздоровлення та лікування.

Природні рекреаційні ресурси формують компоненти ландшафтних комплексів. Їхні властивості повинні мати сприятливі для рекреаційної діяльності якісні та кількісні параметри, що відповідають потребам відпочинку, лікування та оздоровлення суб'єкта рекреації.

Рельєф залежно від ступеня розчленованості сприяє формуванню пішогодного, гірськолижного, водного та інших видів відпочинку, зумовлює естетичність території.

Кліматичні характеристики повинні враховувати сонячний, температурний, вітровий режими, вологість повітря та опади, що оцінюють з урахуванням теплового стану людини та її потреб. Кліматичний комплекс також повинен охоплювати дані про стан повітря: чистоту, насиченість фітонцидами, ступінь іонізації. Кліматичні дані є основою для розрахунку середньорічної кількості сприятливих для кліматотерапії днів.

Гідрологічні складові потенційної рекреаційної зони також є сприятливим рекреаційним чинником. Річки, озера, ставки, водосховища створюють можливість для водних видів спорту, прогулянок на воді, купання, любительського рибальства. Крім того, до водних плес тяжіють водоплавні птахи, які є об'єктом спортивного мисливства. Наявність підземних мінеральних вод, пелюїдів свідчить про доцільність розвитку лікувально-оздоровчої рекреації на цій території. Доглянуті джерела стають для рекреанта під час походу головним постачальником питної води.

Лісові рекреаційні ресурси є однією з головних умов для визначення та формування рекреаційних зон. Важливе значення має ступінь благоустрою лісових територій, їх видовий та віковий склад, продуктивність, загальна залісненість території. Рекреаційне використання лісових ресурсів здебільшого залежить від їхньої приуроченості до відповідних місцевостей [7, с.9]. Характеристики лісових ресурсів необхідні для територіальної організації оздоровчих видів рекреації.

Компоненти ландшафтних комплексів, їхні властивості можуть сприяти, обмежувати або перешкоджати організації чи проведенню рекреаційної діяльності. Ландшафт комплексно відображає потенційні властивості природного середовища, тому для будь-якого проекту необхідне ландшафтне обґрунтування [8, с.10].

Традиційно у структурі рекреаційних ресурсів виділяють історико-культурні рекреаційні ресурси. Це перш за все «пам'ятки історії, архітектури, етнографічні особливості території, а також місця, пов'язані з життям і діяльністю видатних людей, які є важливими засобами задоволення духовних потреб та психофізіологічного відновлення людини» [9, с.42]. Важливе місце тут відводиться релігійному туризму, зокрема паломництву. Відвідування релігійних святинь, розробка маршрутів, що представляють значний конфесійний, просвітницький і культурний інтерес, участь у релігійних святах, церемоніях, залучає все більше віруючих та туристів як учасників в релігійних обрядах, так і глядачів. Навіть атеїстично налаштовані туристи з України та інших країн з цікавістю та захопленням беруть участь у релігійних святах [10, с.104].

Історико-культурні рекреаційні ресурси мають важливе пізнавальне, освітнє, релігійне значення і можуть бути використані для задоволення духовних потреб населення. Географічне довкілля – основа життєдіяльності етносу, тому пам'ятки культури, історії, архітектури, народної творчості є його надбанням, що відрізняється унікальністю і неповторністю і не може не привертати уваги туристів, адже людині завжди було притаманно цікавитися культурою та надбанням інших етнічних груп.

Категорія «соціально-економічні рекреаційні ресурси» охоплює матеріально-технічну базу, що забезпечує виробництво, продаж і надання рекреаційних послуг, транспортну інфраструктуру, трудові ресурси [11]. На перший погляд, соціально-економічні рекреаційні ресурси беруть участь у рекреаційній діяльності побічно, але ефективність рекреаційної діяльності значно залежить від розгалуженості об'єктів інфраструктури та кваліфікованих трудових ресурсів.

Уфологічні рекреаційні ресурси, за визначенням О.О.Бейдика, – це території, на яких виявлені свідчення контакту з неземними цивілізаціями, форми життя неземного походження, якими спричинені ті чи інші аномальні явища [12, с.70].

Зазначимо, що всі групи рекреаційних ресурсів свідчать про потенційні можливості території, а не реалізацію. Усі рекреаційні ресурси за ступенем впливу на формування та розвиток рекреаційної діяльності на певній території можна розділити на такі групи: 1) ресурси, функціонально необхідні для конкретних видів відпочинку; 2) ресурси, що впливають на процес відпочинку та його

ефективність; 3) ресурси, що впливають на можливість рекреаційного будівництва та функціонування інфраструктури [13, с.84].

Рівень концентрації та комбінування рекреаційних ресурсів визначає масштаби перспективної територіально-рекреаційної системи та її спеціалізацію. ТРС може бути інтегральною, що охоплює всі види рекреаційної діяльності, або спеціалізованою, залежно від наявних рекреаційних ресурсів.

Територіальний підхід та виділення типів рекреаційних ресурсів дають змогу виділити один з базових принципів формування ТРС – принцип раціонального розміщення, сутність якого полягає в тому, щоб під час розміщення рекреаційних та туристичних об'єктів досягалась висока ефективність господарювання та висока якість послуг. Раціональність означає вибір найкращих варіантів. Раціональне розміщення передбачає:

- розбудову рекреаційно-туристичної інфраструктури та наближення її до рекреаційних територій;
- наближення трудомістких продуктів до центрів зосередження трудових ресурсів, що дозволяє ефективно використовувати трудові ресурси за статтю, віком, кваліфікацією;
- забезпечення транспортної доступності до споживання рекреаційних та туристичних продуктів;
- охорону природи і забезпечення комфортних екологічних умов проживання населення тощо.

Дослідження раціональності розміщення санаторно-курортних закладів, будинків відпочинку, туристичних комплексів та інших інфраструктурних туристичних об'єктів, проведені нами на території Карпатського регіону, засвідчують, що з принципом раціональності тісно пов'язаний принцип оптимальності розміщення рекреаційного об'єкта. Оптимальність означає вибір найкращого варіанта не лише з наявних, а й з усіх можливих. Є ще один аспект, який демонструє відмінність між раціональністю та оптимальністю. За рахунок раціонального розміщення рекреаційно-туристичних комплексів можна забезпечити максимальну ефективність сфери рекреації і туризму. Водночас надмірна концентрація рекреаційних закладів може завдати екологічних втрат, призвести до нераціонального використання робочої сили. Тому часом доводиться поступитися ефективністю на локальному чи галузевому рівні, щоб забезпечити її на рівні країни. Саме такий підхід буде оптимальним.

На нашу думку, не менш важливим є принцип збалансованості і пропорційності, що означає таке розміщення рекреаційних комплексів, за якого витримувалася б рівновага між виробничими потужностями, обсягом виробництва та надання послуг, з одного боку, та наявністю рекреаційних, енергетичних, водних, трудових, фінансових ресурсів регіону – з іншого. Пропорційність передбачає також оптимальну структуру господарського комплексу регіону, тобто відповідну пропорцію між галузями спеціалізації, а також між спеціалізуючими, допоміжними й обслуговуючими галузями. За цим принципом укладаються регіональні міжгалузеві баланси при територіальному плануванні або прогнозуванні. Дотримання принципу збалансованості надає регіону економічної

виривалості.

Дослідження принципів розміщення продуктивних сил підтверджують важливість для формування та розвитку ТРС принципу системності, який впливає з системного підходу і дозволяє розглядати ТРС як складну динамічну відкриту систему, де сукупність елементів, які перебувають у певних взаємовідносинах і взаємозв'язках один з одним, утворюють певну цілісність. У нашому дослідженні системний підхід сприяє адекватній постановці проблем у формуванні ТРС та виробленню ефективної стратегії її функціонування.

Як зазначає В.І.Данілов-Данільян, для вироблення правильної стратегії формування і розвитку ТРС необхідно пам'ятати, що різкі кроки в якомусь одному напрямку не приводять до успіху, а негативні наслідки тим сильніші, чим далі ці кроки зроблені. Тільки послідовні, синхронізовані, цілеспрямовані і погоджені зміни як структури продуктивних сил, так і господарського механізму будуть формувати і закріплювати позитивні зрушення. Фактично, мова йде про принцип системності, який у нас проголошується основоположним, але рідко застосовується. У системі не можна змінити жодного елементу без того, щоб не трансформувати інші, і питання в тому, як вони стануть змінюватися: так як ми передбачаємо і хочемо, чи випадково і невідомим чином. Повною мірою принцип системності застосовується не тільки до розвитку ТРС загалом, але й до господарювання кожного суб'єкта рекреаційної діяльності, оскільки він є системою [14].

Принцип системності є основоположним при створенні, функціонуванні і розвитку ТРС. Він дає змогу розглядати досліджуваний об'єкт як одне ціле, виявляти на цій підставі різноманітні типи зв'язків між структурними елементами, які забезпечують цілісність системи, встановлювати напрямок виробничо-господарської діяльності системи і реалізовані нею конкретні функції.

Особливе значення при формуванні та розвитку ТРС відіграють принципи комплексності, територіальності і регіональної цілісності, ієрархічності, екологічності, обмеженого централізму, самоорганізації та інші.

Так, наприклад, принцип комплексності передбачає взаємообумовлений і взаємопов'язаний розвиток рекреаційної системи як єдиного цілого на основі взаємозв'язку всіх підсистем та елементів. Тобто він забезпечує, з одного боку, взаємозв'язок і взаємообумовленість поєднання елементів системи, а з іншого – раціоналізацію структури, оптимальну узгодженість її складових – елементів та підсистем. Комплексність сприяє раціональному поєднанню основних та супутніх галузей господарювання і ефективному використанню ресурсів території.

Принцип територіальності та регіональної цілісності забезпечує вивчення просторового групування природних рекреаційних ресурсів, природокористування, форм матеріалізації виробничого процесу на території регіону, характеру життєдіяльності населення. Він передбачає вивчення сукупності факторів регіонального розвитку, пізнання загальних закономірностей розміщення продуктивних сил, розробки принципів регіональної політики на близьку і далеку перспективу з метою прогнозування раціоналізації території країни. Принцип територіальності та регіональної цілісності виходить з

об'єктивного взаємозв'язку природних, соціальних, економічних процесів, явищ, котрі взаємодіють на певній території на основі єдиних для природи і суспільства законів. За цим принципом досліджуваний об'єкт виступає як щось розчленоване на окремі частини, що органічно інтегровані в єдине ціле. ТРС є саме таким системним об'єктом, який має цілісну стійку структуру і для якого характерні системні ефекти – поява нових властивостей, які виникають в результаті взаємодії елементів у рамках цілого.

Принцип ієрархічності означає підпорядкованість компонентів і підсистем системі в цілому, а також супідрядність систем нижчого рівня системам більш високого рівня, внаслідок чого предметна галузь теорії набуває ознак ієрархічної метасистеми.

Принцип екологічності передбачає розгляд суспільства і природи як єдиного цілого і втілення з боку суспільства обов'язкових систем екологічного моніторингу та контролю за станом навколишнього природного середовища, створення централізованої системи очищення антропогенних відходів тощо.

Принцип обмеженого централізму зумовлює органічне поєднання стратегічних інтересів країни й інтересів регіонів, підприємців, населення. Держава не повинна втручатись в оперативну діяльність підприємств і місцевих органів влади. Вона створює за допомогою економічних важелів, системи пільг і оподаткувань таку територіально-галузеву структуру, яка сприяла б і інтересам загальнодержавним, і інтересам регіональним, допомагаючи підвищувати життєвий рівень населення.

Принцип структурності означає спосіб закономірного зв'язку між виділеними частинами цілого, що забезпечує єдність системи, зумовлює особливості її внутрішньої будови.

Принцип самоорганізації означає, що динамічна система іманентно здатна самостійно підтримувати, відтворювати або удосконалювати рівень своєї організації при зміні внутрішніх чи зовнішніх умов її існування та функціонування задля підвищення стійкості, збереження цілісності, забезпечення ефективних дій чи розвитку.

Принцип взаємозв'язку із зовнішнім середовищем, за яким жодна із систем не може бути самодостатньою, вона має динамічно змінюватись і вдосконалюватись адекватно до змін зовнішнього середовища.

Принцип привілеювання цілого над складовими частинами означає, що функції окремих компонентів і підсистем підпорядковані функції системи в цілому її меті.

Отже, базові принципи формування та розвитку ТРС передбачають використання таких основних принципів: раціонального розміщення, оптимальності та збалансованості, комплексності, системності, територіальності та регіональної цілісності, екологічності, ієрархічності, обмеженого централізму та інші.

Щодо визначення методологічних підходів до формування та розвитку ТРС, то одним з основних підходів є структурно-функціональний підхід, сутність якого полягає у виділенні в системних об'єктах структурних елементів (компонентів, підсистем) і визначенні їх ролі (функцій) у системі. Елементи і зв'язки між ними створюють структуру системи. Кожний елемент виконує свої специфічні функції,

які «працюють» на загальносистемні функції.

Загальнонауковою методологією вивчення об'єкта дослідження є системно-діяльнісний підхід, який набув значного поширення в сучасних наукових розробках. Зазначений підхід вказує на певний компонентний склад людської діяльності. Серед найсуттєвіших її компонентів: потреба – суб'єкт – об'єкт – процеси – умови – результат. Це створює можливість комплексно дослідити будь-яку сферу людської діяльності.

Діяльнісний підхід – це методологічний принцип, основою якого є категорія предметної діяльності людини (групи людей, соціуму загалом). Діяльність – форма активності, що характеризує здатність людини чи пов'язаних з нею систем бути причиною змін у бутті. Діяльність людини може розглядатися в загальному значенні цього слова – як динамічна система взаємодії людини із зовнішнім середовищем, а також у вузькому, конкретному – як специфічна професійна, наукова, навчальна тощо, форма активності людини, у якій вона досягає свідомо поставлених цілей, що формуються внаслідок виникнення певних потреб.

Відносно новим фундаментальним методом пізнання є синергетичний підхід. С.В.Мочерний визначає синергетичний метод як «вивчення законів і закономірностей, у тому числі економічних систем, що ґрунтуються на теорії самоорганізації, з'ясування шляхів їх виникнення та самоорганізації, порядку» [15, с.356].

Сутність синергетичного підходу полягає в дослідженні процесів самоорганізації та становлення нових упорядкованих структур. Він реалізується в дослідженні систем різної природи: фізичних, біологічних, соціальних, когнітивних, інформаційних, рекреаційних, екологічних та ін. Предметом синергетики є механізми спонтанного формування і збереження складних систем, зокрема тих, які перебувають у стані стійкої нерівноваги із зовнішнім середовищем. У сферу його вивчення потрапляють нелінійні ефекти еволюції систем будь-якого типу, кризи і біфукації – нестійкої фази існування, які передбачають множинність сценаріїв подальшого розвитку.

Важливим загальнонауковим методом є інформаційний підхід, сутність якого полягає в тому, що при вивченні будь-якого об'єкта, процесу чи явища в природі чи суспільстві перш за все виявляються найхарактерніші для нього інформаційні аспекти.

Таким чином, вищеперераховані базові принципи та методологічні підходи повною мірою відносяться до формування, функціонування та розвитку ТРС і ґрунтуються на аналізі таких матеріалів: прогнозів потреб у рекреаційних послугах за контингентами населення регіонів країни, аналогічних показників рекреаційно розвинутих регіонів, нарешті, вимог загальнодержавних органів, що планують розвиток рекреації та виділення перспективних рекреаційних територій.

Взаємопов'язане застосування проаналізованих принципів та методологічних підходів сприятиме виділенню рекреаційних зон, раціональному використанню туристичних ресурсів за цільовим їх призначенням, соціально-економічному розвитку рекреаційних територій з метою вирішення комплексних завдань щодо охорони природи та задоволення рекреаційних потреб рекреантів.

Базові принципи та методологічні підходи до формування та розвитку ТРС – це правила рекреаційно-туристичної діяльності та управління економічним розвитком, які повністю ґрунтуються на закономірностях розміщення продуктивних сил та розвитку регіональної економіки.

Список використаних джерел:

1. Сучасна регіональна політика і транскордонне співробітництво / Пила В.І., Чмир О.С., Гарасюк О.А., Терещенко Т.В. – Хмельницький, 2006. – 412 с.
2. Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка / [за ред. Дорогунцова С.І.]. – К. : КНЕУ, 2005. – 987 с.
3. Розміщення продуктивних сил України / [за ред. Качана Є.П.]. – К. : Юридична книга, 2004. – 549 с.
4. Хвесик М.А. Розміщення продуктивних сил та регіональна економіка / Хвесик М.А., Горбач Л.М., Пастушенко П.П. – К. : Кондор, 2005. – 344 с.
5. Преображенский В.С. География и отдых / Преображенский В.С., Веденин Ю.А. – М. : Знание, 1971. – 48 с.
6. Кифяк В.Ф. Рекреаційно-туристичний потенціал Буковини та методи його оцінки / Кифяк В.Ф. // Науковий вісник ЧТЕІ КНТЕУ. – 2008. – № 1. – С. 219-235.
7. Воловик В.М. Ландшафтний аналіз рекреаційних умов та ресурсів Східного Поділля : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. геогр. наук / Воловик В.М. – К., 1997. – 23 с.
8. Шищенко Е.П. Анализ ландшафтной структуры и оценка лесостепных и степных ПТК для целей территориального проектирования / Шищенко Е.П. // Физ. география и геоморфология. – 2002. – Вип. 37. – С. 10–16.
9. Стафійчук В.І. Рекреалогія / Стафійчук В.І. – К. : Альтерпрес, 2006. – 263 с.
10. Кифяк В.Ф. Економічні аспекти розвитку релігійного туризму на Буковині / Кифяк В.Ф. // Рекреація і туризм: сучасні тенденції та регіональні особливості : матеріали міжнародної науково-практичної конференції : у 2 ч. – Чернівці, 2006. – Ч. 1. – С. 102-108.
11. Бейдик О.О. Рекреаційно-туристичні ресурси України: Методологія та методика аналізу, термінологія, районування / Бейдик О.О. – К. : Київський університет, 2002. – 395 с.
12. Бейдик О.О. Словник-довідник з географії туризму, рекреалогії та рекреаційної географії / Бейдик О.О. – К. : Палітра, 1997. – 130 с.
13. Сажнева Н. Значення рекреаційних передумов у формуванні територіальних рекреаційних систем / Сажнева Н. // Сучасна географія та навколишнє природне середовище : зб. наук. праць. – Вінниця : Рекламна агенція „Старт Трек“, 1999. – С. 83–84.
14. Данилов-Данильян В.И. Бегство к рынку: десять лет спустя [Электронный ресурс] / Данилов-Данильян В.И. // Библиотека электронных листков, книг и архивов. – М., 2003. – Режим доступа : www.netda.ru.
15. Економічна енциклопедія : в 3 т. – К. : Видавничий центр “Академія”; Тернопіль : Академія народного господарства, 2002. – Т. 1. – 951с.